

plaats'; '-werd' en '-aard' (uit '-vurt') in Rillaard betekent 'wierde, terp'; en '-ens' (uit '-inge') in Gietens duidt op '(de nederzetting van) de mensen van -'. Tussen de verschillende naamtypen was nog lang sprake van verschuivingen: ten zuiden van Rillaard evolueerden middeleeuwse vormen als 'Barswerd' en 'Lovelinge' zo tot Barsum en Lollum, terwijl omgekeerd 'Lobheim' Lop(p)ens werd. Omdat de Fuldase lijst uiteraard slechts een klein deel van de destijds bestaande terpbuurschappen noemt, neemt men aan dat ook de andere terpnamen met deze naamsuitgangen uit de vroege middeleeuwen stammen. Omdat vele terpen al ver voor de jaartelling bestonden, heeft men vroeger wel gedacht dat ook de terpnamen zo oud zijn.¹ Door vergelijking met andere streken bleek echter dat deze namen toch als vroegmiddeleeuws moeten worden beschouwd. Tussen de 4de en de 7de eeuw zullen de terpen dus een andere naam hebben gekregen, hetgeen mogelijk samenhangt met nieuwe culturele en politieke invloeden in de 6de eeuw na een gedeeltelijke ontvolking in de 5de eeuw.²

Grote lijn in de nederzettingsontwikkeling

De meeste terpen blijken in de middeleeuwen twee tot vier boerderijen te hebben gehad. Tot de kerstening hadden de meeste terpen waarschijnlijk ieder een eigen grafveld, zoals dat in Lopens ook archeologisch is vastgesteld.³ Aanvankelijk werden de landerijen die bij de verschillende terpbuurschappen behoorden, van elkaar gescheiden door kreekjes en prielen, die op de >bodemkaart en de >geomorfologische kaart nog zijn terug te vinden. Het lage land ver van de terpen af diende als hooiland. Veldnamen die in later tijd nog aan zulke, vaak gemeenschappelijk gebruikte, complexen herinneren zijn 'mieden', 'meenschar' en 'hemrik'. Toen het land eenmaal bedijkt was, versmalden de

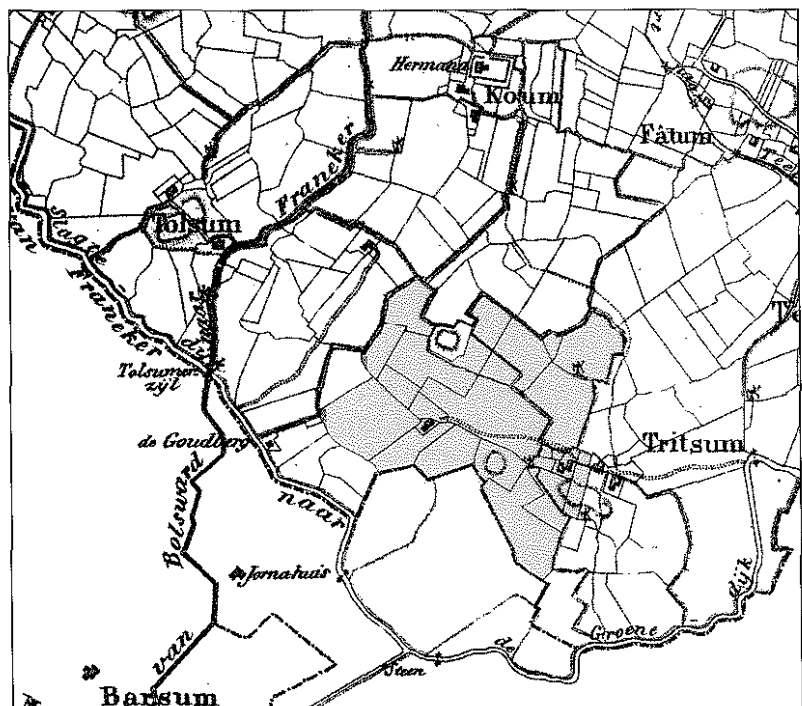
kreekjes zich tot sloten, behalve waar ze als waterloop en opvaart naar boerderijen een functie behielden. Na de bedijking maakte de bewoning zich gedeeltelijk los van de terpen, zodanig dat sommige boerderijen midden in de erbij horende landerijen werden gevestigd. Vanuit Tritsum werd zo de Grote Goudberg gesticht, vanuit Rillaard de Stuiten en Klein en Groot Berghuis, vanuit Kylum de sate Meerswal en vanuit Tolsum de Kleine Goudberg aan de Slachtedijk en de sate In't Heymrik.⁴ De laatste naam verwijst naar de ligging in het veld, ver van de terp af. Sommige terpen werden door deze verplaatsingen geheel verlaten. Zo bijvoorbeeld de terp zonder naam ten noorden van de Grote Goudberg (waarvan het land deels onder de Grote Goudberg en deels onder de state Koum kwam) en de terp Kylum. Het is begrijpelijk dat van zulke onbewoonde terpen de naam voorgoed - of zoals in het geval van Kylum tijdelijk - vergeten raakte.

Na de registers van de abdij Fulda uit de 10de eeuw zijn er enkele eeuwen lang in het geheel geen historische gegevens over de omgeving van Tritsum en Kylum. Vast staat dat de abdij haar bezit in het verre Friesland uiteindelijk niet heeft kunnen handhaven. In de vroege 15de eeuw duiken de namen weer in de bronnen op. De meeste boerderijen blijken dan niet door de eigenaars te zijn gebruikt, maar werden door hen verpacht.⁵ De sate Meerswal bij Kylum was in het eerste kwart van de 16de eeuw bijvoorbeeld een pachtboerderij van de adellijke familie Van Beyma, wier stamhuis op de naburige terp Beyum stond.⁶ Ook de vier boerderijen op Tritsum waren in 1511 alle pachtgoed: twee werden door rijke eigenerfde boeren verpacht, de andere twee door Friese edellieden.⁷ PNN

Enkele vroeg-middeleeuwse scherven uit Tritsum: lokaal handgevoerd aardewerk (boven) en geïmporteerd draaischijfaardewerk (twee onderste scherven). Naar: Taayke en Knol 1992, 87

1. Miedema 1975, 169-202.
2. Blok 1979, 137; Knol 1993, 238; Blok 1996, 25-34.
3. Knol 1993, 152.
4. PKAF IV, 48.
5. Overdiep en Tjessinga 1950, 31, 35, 43.
6. OFO II, nr. 299.
7. AdVD I, 17-29.

Eigendomsreconstructie van westelijk Tritsum 1700/1640

4 *Wijnjeterp*

Een ontginningsdorp in het veengebied

Ten noorden van Wijnjeterp loopt de oude Hooiweg, geflankeerd door weilanden, stukken heide en bos. De foto is genomen in noordelijke richting en toont de situatie aan de Hooiweg zo'n halve kilometer ten oosten van de T-splitsing met de Poasen, die naar Beetsterzwaag respectievelijk Wijnjeterp en Hemrik voert. Met de blik naar het noorden kan men hier in de richting van het riviertje de Boorne een gering hoogteverval waarnemen (>visuele inspectie). In de jaren zestig werd hier een ruilverkaveling uitgevoerd, die in 1962 aanleiding vormde een opgraving te starten. Het opgravings-terrein staat net zomin als enig ander terrein aan de Hooiweg op de >Archeologische Monumentenkaart van Friesland.

Oorsprong aan de Boorne?

Wijnjeterp is een voor het Friese zandgebied representatief streekdorp. De >kadastrale kaart uit 1832 illustreert dat het dorpsgebied volledig opstrekend verkaveld was. De percelen en hun grenzen liepen van de noordelijke delen aan de Boorne tot de zuidelijke dorpsgrens, die samenviel met de over een hoogveenrug lopende grens tussen de grietenijen Opsterland en Schoterland. Het restant van dit hoogveen werd in de vroeg moderne tijd afgegraven. Gezien de ouderdom van de directe voorganger van de huidige dorpskerk, die we kennen van

een tekening van Stellingwerf uit 1723 (>prenten), ligt Wijnjeterp al sinds de 13de eeuw op de huidige plaats, aan de Binnenweg. Het is echter onwaarschijnlijk dat de Binnenweg de eerste plaats van vestiging was. De hoogveenrug, die bij het begin van de ontginningen werd aangesneden, was namelijk oorspronkelijk veel breder. Daarom mag aangenomen worden dat de eerste ontginners dichterbij de Boorne gehuisvest waren.

Een eerste aanwijzing dat Wijnjeterp vóór de 13de eeuw inderdaad meer noordelijk heeft gelegen, vormt het feit dat binnen het dorpsgebied van Wijnjeterp een oud kerkhof bekend is. Het werd al in 1718 door Schotanus gelokaliseerd aan de Hooiweg (>atlassen). Dankzij Eekhoff (>kadastrale kaarten) is bekend dat dit oude kerkhof op dezelfde kavel lag als het huidige. Bovendien verwijst de oude woudnaam van Wijnjeterp: Weningawalde, naar een broekbos dat de ontginners hebben moeten kappen om het land in gebruik te kunnen nemen (>toponymie). Dit broekbos zal in de buurt van de Boorne gelegen hebben. Een en ander leidt tot de veronderstelling dat de ontginning bij de rivier zal zijn begonnen om van daar af per kavel strooksgewijs naar het zuiden te vorderen.

Opgravingsresultaten

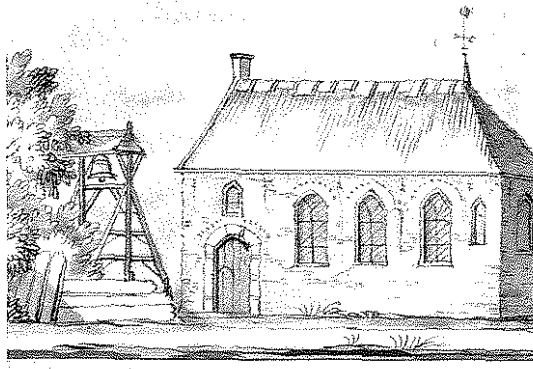
De vondst van 11de/13de-eeuws aardewerk op het

terrein aan de Hooiweg was reden hier een >opgraving te verrichten.¹ Er werden sporen (paalgaten) van maar liefst vier boerderijen en een bijgebouwtje aangetroffen, alsmede de resten van putten, kuilen en sloten. De boerderijen zijn te klasseren als representanten van het zogenaamde Gasselte-B-type (>typologisch onderzoek).² Ze waren éénschepig en hadden enigszins uitgebogen lange zijden.

De plattegrond van huis I is, voor zover het de staanderpalen betreft, nagenoeg compleet. Het gebouw zal 17.5 à 18 meter lang geweest zijn. De overspanning tussen de staanders bedroeg in het midden van het gebouw ongeveer 5.75 meter. Aan de uiteinden was zij geringer: minder dan ongeveer 4.40 meter. De plattegrond van huis II is ook compleet, met uitzondering van de zuidwesthoek. De lengte was 18.5 à 19 meter. De overspanning bedroeg maximaal 5.75 meter, minimaal zo'n kleine 4 meter. De plattegrond van huis III is slechts voor de helft blootgelegd. Niettemin is deze boerderij te reconstrueren. Het gebouw was ongeveer even lang maar iets smaller dan de huizen I en II. Aan de noordzijde zijn evenwel drie paalkuilen te onderscheiden, die met een uitkubbing (soort uitbouw) van 75 cm breed in verband gebracht kunnen worden. De plattegrond van huis IV tenslotte is onvolledig. Alles wijst erop dat de lengte van dit gebouw 19 à 19.5 meter heeft bedragen. De lange zijden van dit gebouw bogen iets minder sterk dan die van de andere drie. De maximale overspanning bedroeg 4.5 meter, de minimale zo'n 4 meter. Aan de oostzijde van het gebouw laat zich eveneens een uitkubbing reconstrueren, met een breedte van 1 à 1,5 meter. In het westelijke deel van het opgravingsvlak werd de plattegrond van een spieker aangetroffen. Dit bijgebouwtje, dat vermoedelijk diende als graanopslagplaats, stond verhoogd op zes palen en had een vloeroppervlak van minimaal 4.5 bij 4.5 meter. Er werden in totaal zes als waterputten geïdentificeerde ingravingen en twee kuilen en een aantal sloten ingemeten.

Datering

De bouwvorm van de boerderijen en de ouderdom van een deel van het aardewerk wijzen op een bewoning in de 12de eeuw. Helaas is het niet mogelijk elk spoor afzonderlijk te dateren. Uit de onderlinge overlap van de sporen blijkt dat in het

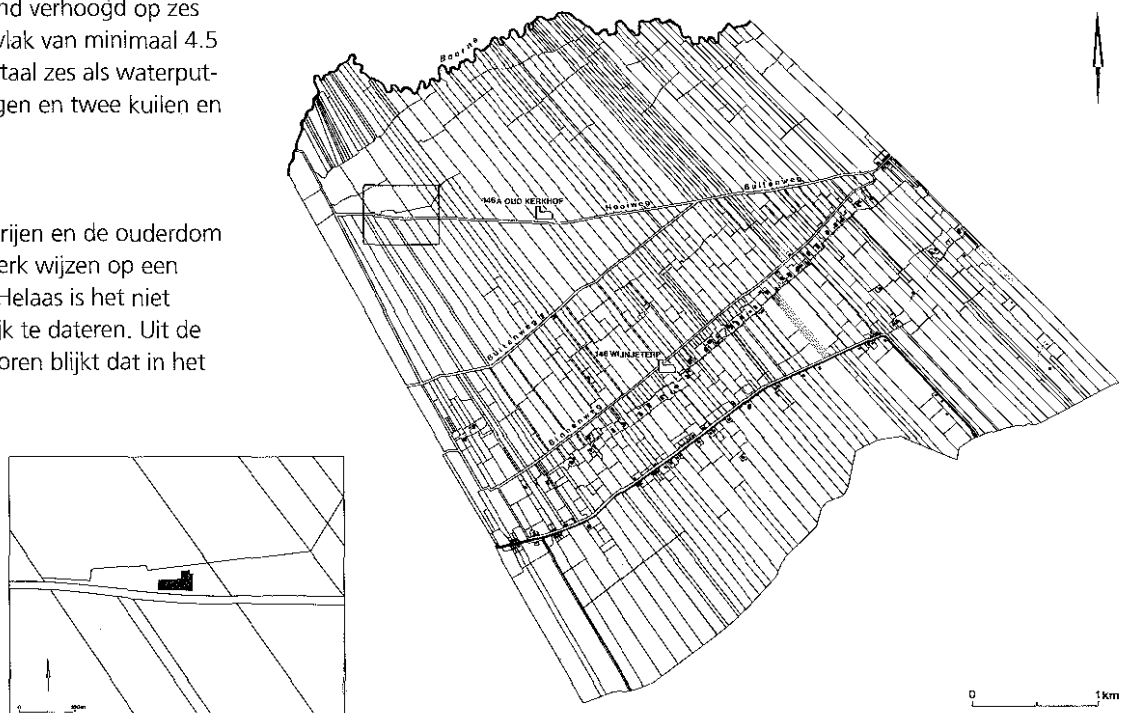

De kerk van Wijnjeterp in 1723, getekend door J. Stellingwerf. Collectie Fries Museum, Leeuwarden

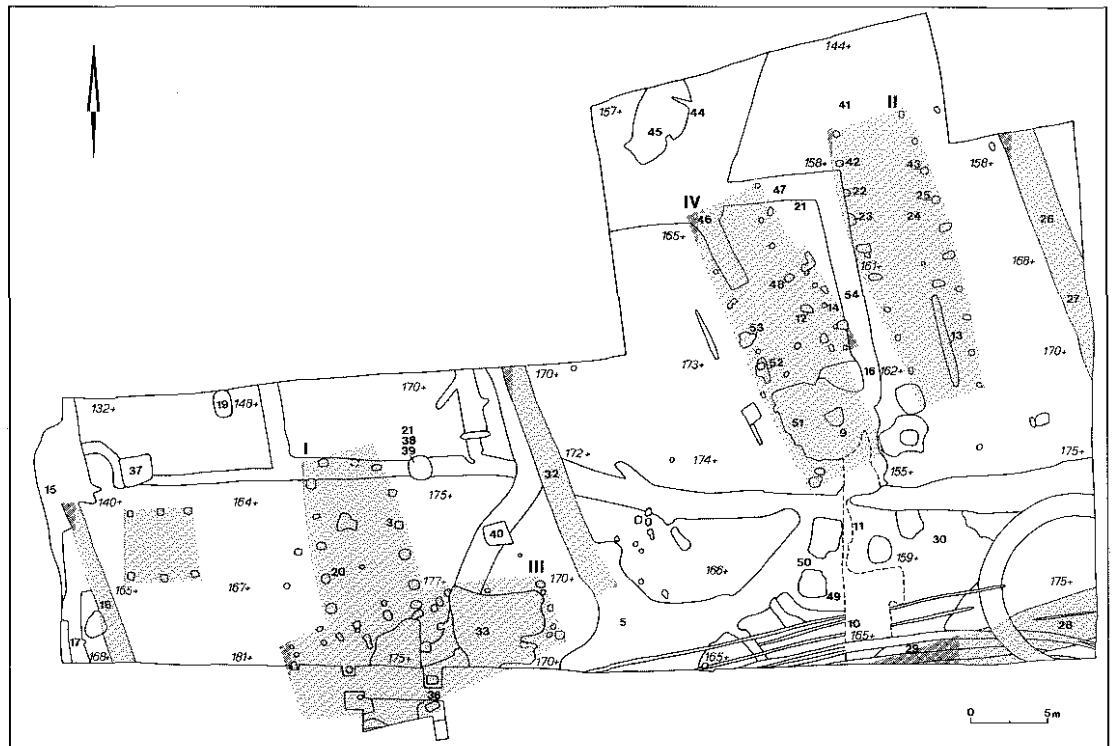
vlak meer dan één fase vertegenwoordigd is. Zo is duidelijk dat huis II ouder is dan huis IV en dat de sloten in het noordwestelijke deel van het opgravingsvlak ouder zijn dan huis I. Het is helaas niet mogelijk om alle sporen te rangschikken. Wanneer men echter veronderstelt dat de oriëntering tijdgebonden was en dat, in dit geval, de bewoningsas met de tijd naar het westen draaide, kan men tot de volgende volgorde komen: de oudste sporen, met de meest noordelijke oriëntatie, waren de noordwestelijke sloten. Daarna volgde de bouw van huis I, dat weer iets ouder moet zijn geweest dan huis II en huis III. Vervolgens werd een aantal erfafscheidende sloten gegraven. De meest naar het westen gedraaide richting had huis IV. Volgens deze rangschikking omvatte het onderzochte oppervlak twee erven die door sloten van elkaar gescheiden werden. Deze erven waren elk door twee elkaar opvolgende boerderijen bezet.

1. De Langen 1992, 96-106.
2. Waterbolk 1980.

Het dorpsgebied van Wijnjeterp volgens de kaart van Eekhoff (1848). Aangegeven zijn de plaats van de oude en de huidige kerk. Bijgevoegd een uitsnede met de precieze plaats van de opgravingsput. Naar: De Langen 1992, 97 en 98

Opgraving Wijnjeterp: de plattegronden van vier boerderijen, een spieker en enkele sloten uit de 12de eeuw. Naar: De Langen 1992, 99

Schat men de levensduur van een boerderij op zo'n halve eeuw, dan is de 12de eeuw gevuld. We kunnen zonder bezwaar veronderstellen dat beide erven onderdeel waren van een nederzetting die zich tenminste tot het oude kerkhof heeft uitgestrekt. Wijnjeterp heeft in de 12de eeuw dus inderdaad aan de Hooiweg gelegen. Aangenomen kan worden dat dit Wijnjeterp aan de Hooiweg zelfs nog ouder is. Wellicht verwijzen de oudste sloten naar een 11de-eeuwse nederzetting, waarin de boerderijen iets noordelijker stonden dan de 12de-eeuwse exemplaren. **GJdL**

Waarschijnlijk werd het dorp in de 13de eeuw zo verplaatst naar de plaats waar het nu nog ligt. Op de eigendomsstructuur had de verplaatsing van

een dorp geen invloed. Vanouds bestonden de bedrijven uit smalle stroken land, zogenaamde 'weren', die loodrecht op de ontginningsas stonden. Ieder bedrijf had het recht om tot aan de dorpsgrens het veen en de heide te ontginnen. Een verplaatsing van het dorp betekende dat de werenstructuur ongewijzigd bleef en dat de nieuwe huizen binnen dezelfde weren, maar verder van de rivier af, opnieuw werden gebouwd; ook de kerk verschoof - naar wij zagen - zo binnen dezelfde strook.

Eigendomsreconstructie

De reconstructie van de eigendomsstructuur van 1700 en 1640 toont dan ook dat het terrein waar de middeleeuwse boerderijen zijn opgegraven, toen nog deel uitmaakte van de landerijen van het aan de weg gelegen bedrijf in dezelfde strook. Zo'n eigendomsreconstructie van 1700 en 1640 moet, zowel in dit geval als bij de andere besproken terreinen, altijd beginnen bij het >kadaster van 1832. Van dit kadaster-archief, dat als tweeledig doel had de eigendomstitels te registreren en een basis voor de grondbelasting te scheppen, zijn twee onderdelen van belang bij onze bezitsreconstructie, te weten de >Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels (OAT's) en de >kadastrale kaarten. In de OAT's is ieder perceel van een nummer voorzien, dat op de minuutplannen terug te vinden is. Van ieder perceel wordt de eigenaar, de grootte, het gebruik (zoals 'bouwland', 'tuin', 'huis') en de bodemkwaliteit aangegeven.

Vóór de Franse tijd kende Friesland ook een administratie waarin alle belastingplichtige grond was opgetekend: de zogenaamde >floerenkohieren. Deze grondboekhouding was in 1511 door het

108 OPSTERLANDT.

De Plaets, Eigenaers, A° 1640. Meijers.

N° 39 Dr Hans Wijckel, als Eijgenaer van twee zachten en twee Stemmen.

Anne Eijfes, Ende Aebie Aones.

WIJNIEDORP. 129

De Plaets, Eigenaers, A° 1698. Meijers.

N° 39 De Heere Secretaris Hendricus van
40 Wijckel voor een vierde part,
De vijf Erfgenamen van w: de Heere Secretaris Bosman, cum uxore, mede een vierde part, Vrouw Maria Schuring, als Moeder, ende Tutricx over haer Dochter by de Heere Grietman Wijckel in Echte verweckt, mede voor een vierde part.

De voor de eigendomsreconstructie zo belangrijke vermelding van eigenaers en gebruikers in de stemkohieren van 1640 en 1698

nieuwe landsheerlijke bestuur van de Saksische hertogen opgezet. Het betreffende register, onder de naam het >register van den aanbreng van 1511, is voor een deel van Friesland bewaard gebleven. Vanaf 1700 en 1708, en vervolgens om de 10 jaar, zijn de floreenkohieren voor heel Friesland bewaard. Over het algemeen worden de percelen in deze kohieren geboekt onder de boerderij waaronder ze vanouds behoorden. Ook als een boerderij gesplitst werd of uitéén viel, bleef de oorspronkelijke volgorde in de kohieren gehandhaafd. Door een vergelijking van de floreenkohieren van 1700 met de laatste kohieren, die uit 1858 dateren en waarin de kadastrale nummers zijn bijgeschreven, kunnen de boerderijen van 1700 ook kartografisch worden gereconstrueerd.

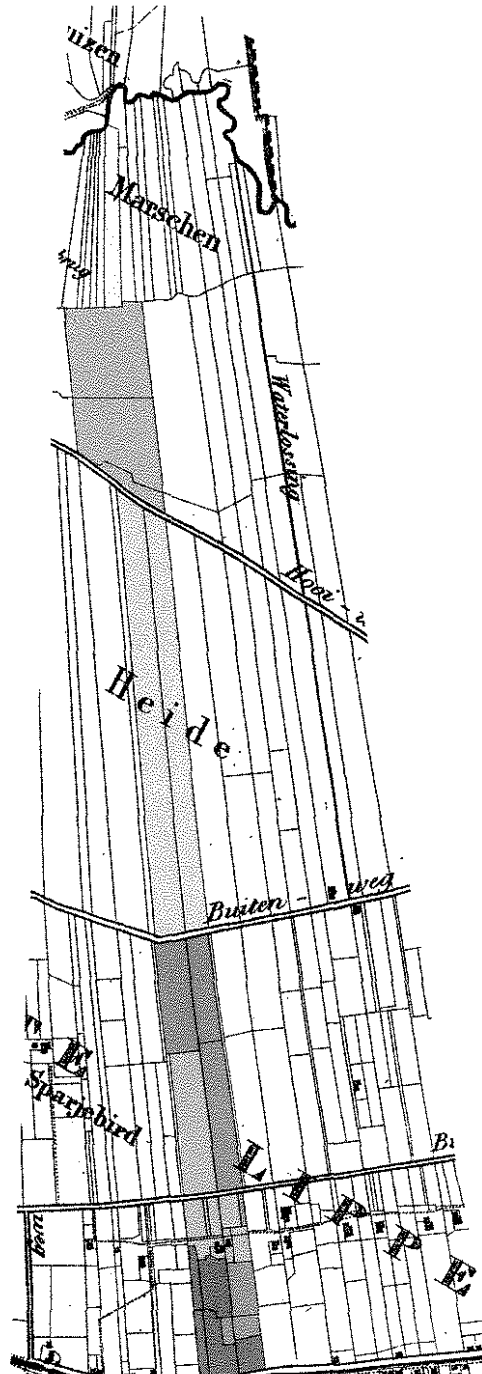
Allerlei publieke rechten, zoals het recht om de grietman te kiezen, waren in Friesland sinds 1539 aan de eigendom van de volwaardige agrarische bedrijven gekoppeld. Sinds 1640 zijn ook van deze rechten registers opgemaakt, de >stemkohieren. Die van 1640, 1698 en 1728 zijn ook in druk uitgegeven. Door deze kohieren naast de floreenkohieren te leggen, kunnen ook de eigenaars en gebruikers van iedere boerderij in 1640 worden gevonden. Vanuit 1640 lukt het soms om terug te werken naar het register van den aanbreng van 1511. Dit laatste geldt met name voor goederen van de adel en de kerk, voor de voormalige kloostergoederen en voor boerderijen die door een omschrijving van de ligging of door de vermelding van een boerderijnaam goed te lokaliseren zijn.¹

Grondgebruik

Door de eigendomsreconstructie kon vastgesteld worden dat het opgravingsterrein in 1640 deel uitmaakte van een groot bedrijf, waarin het land van twee naast elkaar gelegen boerderijen waren samengevoegd en dat daarom tot twee stemmen gerechtigd was. Eigenaar was toen dr. Hans Wyckel; pachters waren Anne Eyses en Aebile Annes. De OAT van het kadaster stelt ons in staat het grondgebruik binnen dit bedrijf in 1832 na te gaan. Dit gebruik kan als exemplarisch gelden voor de Wouden.² In het noorden, tegen het Koningsdiep aan, lagen enkele percelen hooiland. De grond was daar te vochtig om er koeien te laten weiden; eens in het jaar werd het gras daarom gemaaid. Ter plaatse en ten noorden van de opgegraven middeleeuwse boerderijen lag weiland, tussen de Hoiweg en de Buitenweg heide, rond de boerderij bouwland en enkele kampjes weiland, terwijl het bedrijf in het zuiden en zuidwesten door een brede strook bos werd omzoomd. Binnen het bedrijf waren zo verschillende landschapstypen vertegenwoordigd. Het accent lag echter op de akkerbouw. Het rundvee stond relatief veel in de aan de boerderij gebouwde potstal. Aan het begin van deze eeuw waren in Wijnjeterp en Duurswoude nog verschillende voorbeelden van zulke stallen

aanwezig.³ Het vee stond daarin op zijn eigen mest, die met plaggen werd vermengd en geregeld werd afgegraven. Ook het naast de boerderij gelegen schapenhok⁴ leverde mest voor de akkerbouw.

PNN

Legenda:

- = hooiland
- = weiland
- = heide
- = (akker) bouwland
- = bos

1. PKAF II, 8-18, 24-28.
2. Van der Molen 1958, 234; Spahr van der Hoek 1961, 172.
3. Archief Kadaster, Minuutplan; Van Olst 1991 I, 226, II, 556-559, 604-605.
4. Archief Kadaster, OAT.

Reconstructie van het grondgebruik in 1832

Graf 398 uit het vroeg-middeleeuwse grafveld van Oosterbeintum, met als bijgaven fibulae, een kralensnoer, een armband en een aardewerken nap.
Zie: Knol 1993, 213; foto G. Delger, BAI-RUG

Stond in het vorige deel de voorgeschiedenis van het afzonderlijke boerenbedrijf centraal, in dit deel wordt besproken hoe boerenbedrijven relaties met elkaar onderhielden en hoe uit die relaties de latere dorpen ontstonden. De ontstaansgeschiedenis van het middeleeuwse dorp is te vertellen aan de hand van twee thema's, te weten de hiërarchische organisatie van de christelijke religie en de centralisatie van handel en nijverheid.

Beginnen we met de religie, of liever gezegd het grafritueel. Uit de beschikbare gegevens kan worden opgemaakt dat de doden in het Friese kustgebied voor de komst van het christendom in het midden van de 8ste eeuw zeer plaatselijk werden begraven dan wel gecremeerd. Elke grote terp lijkt namelijk over een eigen grafveld te hebben beschikt. De gevonden grafvelden verschilden onderling nauwelijks in opzet en aanleg. Op grond van de huidige gegevens over de voor-christelijke dodencultus zijn dan ook geen nederzettingsgroepen met een bepaalde hiërarchie te onderscheiden. In dit opzicht sluiten onze inzichten goed aan bij die uit het vorige deel, waarin werd geconstateerd dat handel en nijverheid toen geïncorporeerd waren in de grotere agrarische nederzettingen. Enig voorbehoud is overigens wel op zijn plaats omdat onze kennis van het vroeg-middeleeuwse dodenritueel nog grote hiaten vertoont.

Uit de gelijkmatige verspreiding van grafvelden

mag overigens niet geconcludeerd worden dat de gemeenschappen in de nederzettingen hun doden geïsoleerd hebben begraven. Elke begrafenis of crematie was vermoedelijk een cultureel evenement dat van belang was voor de sociale status van de nabestaanden. Aangenomen kan worden dat de ceremonie des te plechtiger en beter bezocht was - door mensen van buiten de eigen nederzetting -, naarmate de overledene bij leven belangrijker was geweest. Dit gebeuren was echter gekoppeld aan de sociale status van de dode en diens familie, niet aan de nederzetting.

Het is interessant om vast te stellen dat de komst van het christendom voor een ingrijpende verandering in de organisatie van de dodencultus heeft gezorgd. We zien sinds de 8ste eeuw de meeste oude grafvelden in onbruik raken, zonder dat elke terp daar een christelijk grafveld voor terug krijgt. Waarschijnlijk heeft dit te maken met het feit dat juist in deze tijd de eerste kerken gesticht werden, die logischerwijs aanvankelijk klein in aantal waren. Op grond van het grote belang dat men hechtte aan een begrafening in de nabijheid van de in de kerk aanwezige relikven van heiligen, mag men aannemen dat die eerste kerken functioneerden als cultuscentrum niet voor de nederzetting, maar voor hun ruimere omgeving. Bij wijze van relativering moet daar wel bij worden aangetekend, dat hier en daar van een overgangperiode sprake kan zijn geweest. Blijkens het verschijnen van Karolingische graven zonder of met bijgaven met een christelijke symboliek en een west-oost oriëntatie van de graven lijken namelijk ook na de kerstening sommige terpen aanvankelijk nog enige tijd een eigen, nu christelijk grafveld te hebben gehad, zonder dat er ter plaatse al een kerk was.¹

Het ontstaan van plaatsen met een >centrale functie op het gebied van cultus en grafritueel ging waarschijnlijk hand in hand met de concentratie van niet-agrarische activiteiten. Zoals in het eerste deel is beschreven, is de uitsluitend in landbouw en veeteelt gespecialiseerde boerennederzetting eerst in de volle middeleeuwen ontstaan. Handel, nijverheid en bepaalde diensten werden toen ruimtelijk losgemaakt uit de agrarische kaders en kregen een plaats in centraal gelegen dorpen, die zo elk het verzorgingscentrum werden voor een groot aantal boerennederzettingen. Beide concentratieprocessen - die van cultische en die van andere niet-agrarische activiteiten - waren chronologisch en ruimtelijk gezien aspecten van dezelfde ontwikkeling: het ontstaan van de eerste dorpen met een verzorgende functie voor de wijde omgeving. De kerk met haar omgeving, niet alleen in religieus opzicht een centrale plaats voor de middeleeuwer, diende daar-

1. Haiduck 1992, 15